

HAL
open science

Історична пам'ять у міському просторі: парадокси церковно-політичного відтворення національних святинь у Росії та Україні

Aleksandr Musin

► To cite this version:

Aleksandr Musin. Історична пам'ять у міському просторі: парадокси церковно-політичного відтворення національних святинь у Росії та Україні. Місто: історія, культура, суспільство [Misto : istorija, kul'tura, suspil'stvo, Kiev], 2018, 1 (5), pp.131-155. <hal-03222677>

HAL Id: hal-03222677

<https://normandie-univ.hal.science/hal-03222677v1>

Submitted on 10 May 2021

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

УДК 930.1(477+470+571)

Олександр Мусін

д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії
матеріальної культури РАН,
e-mail: aemusin64@gmail.com

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ПАРАДОКСИ ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СВЯТИНЬ У РОСІЇ ТА УКРАЇНІ

У статті подано аналіз історії будівництва та відтворення знакових храмів України і Росії: Десятинної церкви, храму Христа Спасителя, Успенського собору Києво-Печерської Лаври та Михайлівського Золотоверхого монастиря, які є національними святинями. Пропонується методика розуміння суспільно-політичних запитів та еволюції історичної пам'яті, втілених в архітектурних образах та реставраційних ідеях. Обґрунтовано думку про те, що сам процес відтворення зруйнованих храмів відображає не так релігійний ренесанс у Східній Європі, як зацікавленість держави та політиків у маніпуляціях історичною пам'яттю. Важливим фактором такого відтворення є інтереси бізнесу та амбіції творчої інтелігенції. Відзначаються протиріччя між ідеологією відтворення нового будівництва в історизуючому стилі та принципами наукової реставрації, метою якої є збереження аутентичності пам'ятки як засобу долучення до минулого. Новостворені домінанти грубо втручаються у міський ландшафт, який сформувався упродовж ХХ ст., та викликають розчарування громадськості. Подібні будівлі, які розцінюються як «новоділи» та «симулякри», вступають у конфлікт з розумінням національної історії та релігійними потребами. Підкреслюються відмінності у процесі відтворення храмів в Україні та Росії на рівні концептуальних ідей, інтересів, очікуваних та реальних результатів. Вони пояснюються різницею між російським політичним монополізмом та українським суспільним корпоративізмом. Висувається та обґрунтовується концепція «симетричної реставрації» і релігійно-конфесійного нейтралітету місць національної пам'яті як фактора збереження громадського миру та спокою.

Ключові слова: історична пам'ять, реставрація, відновлення, міське середовище, ландшафтні домінанти, суспільство, релігія, політика, конфесійний нейтралітет.

Пам'яті Гліба Івакіна, † 22 травня 2018 року

У сучасному суспільному дискурсі явище реставрації, політичної чи архітектурної, характеризується нездоланими внутрішніми протиріччями. Суспільство ставить перед собою наперед не можливе до виконання завдання – відновити соціально-політичні відносини чи архітектурні образи минулого в зовсім інших культурно-історичних умовах. Така ностальгія контрастує з постійним розвитком суспільства, культурного пейзажу

© Олександр Мусін, 2018

та архітектурної думки, оскільки повернути минуле неможливо. Окрім того, саме сприйняття цих образів і відносин, віддалених від часів свого існування, неминуче призводить до їх реінтерпретації, що серйозно впливає на відтворення та сприйняття пам'яток у новому контексті. Це, в свою чергу, трансформує суспільні уявлення про історію, підміняючи минуле та його релікти міфом, сконструйованим сучасністю. Таким чином, замість реставрації відбувається реконструкція, яка в сучасному дискурсі описується такими термінами як «відновлення», «відтворення», а в релігійному контексті – «відродження». При цьому всі ці поняття виявляються взаємозамінними. Найчастіше, особливо в популярному контексті, як у Росії, так і в Україні, використовується слово «реставрація» для позначення процесу реконструкції. У цьому полягає не тільки термінологічна проблема. За синонімією термінів ховається підміна понять, яка вивертає навиворіт суть описуваних ними процесів і явищ.

Ці спостереження безпосередньо стосуються пам'яток як громадянської, так і церковної архітектури. Однак храмова реставрація на пострадянському просторі Східної Європи¹ має власну соціально-політичну та естетичну специфіку. Її аналіз більшою мірою, ніж дослідження реконструкції цивільної архітектури, здатний відобразити складний спектр суспільних очікувань від відновлення міського середовища та реконструкції будівель-символів, що були релігійними святинями або місцями історичної пам'яті, колись свідомо зруйнованих з ідеологічних міркувань чи знищених війною. До того ж, властива пострадянському суспільству концепція «історичної пам'ятки» і ставлення до історичної пам'яті відповідають не тільки поняттю «lieux de mémoire», характерному для Європи², а й «образу/іконі історії», яка транслює ідеальні або ідеалізуючі уявлення про минуле, що підлягають якщо не поклонінню, то шануванню. Це така свого роду «історіолатрія» – різновид ідолопоклонства, де в якості ідола виступають уявлення про минуле, властиві колективній і культурній пам'яті.³

Значною мірою ці особливості сформувалися у рамках візантійської культури. Православна і пост-православна свідомість, що характеризується цими особливостями, не відрізняє оригінал від копії, які для неї мають однакову цінність, так копії, образи візантійських і середньовічних ікон сприймаються як такі, що мають однакове сакральне значення з давньою іконою, яка по суті є для них первинним образом. Іншою особливістю такої свідомості є те, що вона сприймає тільки цілісний, естетично закінчений об'єкт, а не його символ, представлений фрагментами історичного предмета або руїнами будівлі. До того ж, однією з характеристик візантійської культури завжди було використання релігійного образу в політичних цілях. Такі стереотипи, що беруть свої витoki в православній традиції, впливають як на способи реконструкції архітектурного комплексу або об'єкта, так і на місце, яке йому відводиться в ціннісних орієнтаціях сучасного суспільства.

Додатковою особливістю реставрації християнської архітектури в Росії та Україні є розгортання паралельного процесу реституції колишньої церковної власності, яка в Росії називалась «ці-

¹ На цю тему див.: Bartetzky, A. (2010). Die Rolle der Rekonstruktion nach dem Wechsel der Systeme in Osteuropa. In *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte. Publikation zur Ausstellung des Architekturmuseums der TU München in der Pinakothek der Moderne*, (eds.). W. Nerdinger, M. Eisen, H. Strobl. München, pp. 138-147.

² Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, no 26: Special Issue: Memory and Counter-Memory, pp. 7-24.

³ З приводу цих концепцій див.: Halbwachs, M. (1950). *La mémoire collective*. Paris; Halbwachs, M. (1952). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris; Halbwachs, M. (1980). *The collective memory*. New York; Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago.

⁴ Мусин, А. (2006). *Вопиющие камни: Русская церковь и культурное наследие России на рубеже тысячелетий*. Санкт-Петербург; Мусин, А. (2010). *Церковная старина в современной России*. Санкт-Петербург. Див. також: Мусин, А. (2010). *Le patrimoine des églises russes en danger*. Grande Galerie. *Le Journal du Louvre*, no 11, pp. 64-65.

⁵ Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія), 1964. Retrieved May 27, 2018, from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_757

⁶ Лаврентьевская летопись (2001). *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Москва, с. 124 [6504 (996)].

⁷ Ивакин, Г., Ёлшин, Д. (2010). *Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники)*. *Ruthenica*, т. 9, с. 74-109.

льовою приватизацією». Цей процес та пов'язані з ним виклики культурній спадщині були проаналізовані мною кілька років тому.⁴

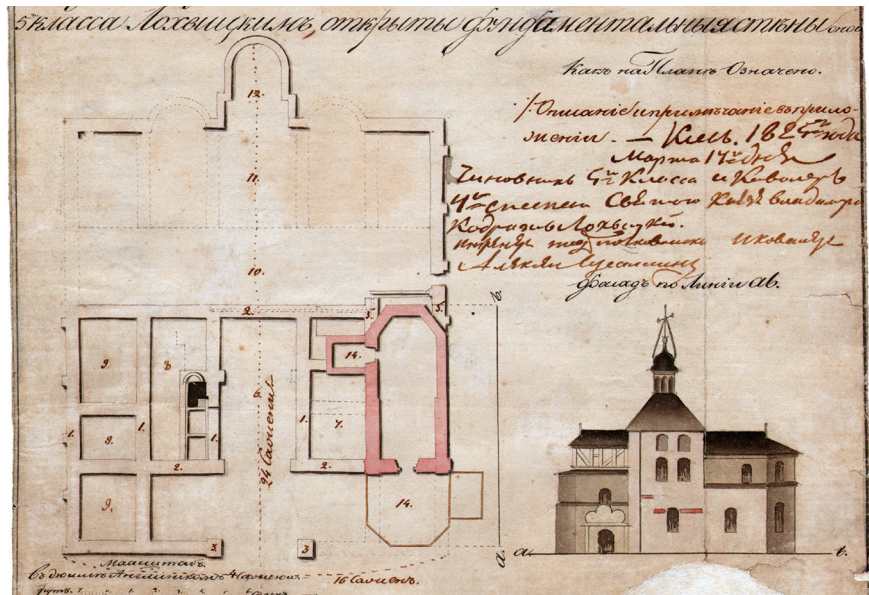
Передавання «об'єктів культурної спадщини» (термін сучасного російського та українського законодавства) в користування релігійним громадам та організаціям майже завжди відбувається поза контролем експертного співтовариства і органів охорони пам'яток або при їх мовчазному потуранні, що призводить до довільних змін цінних особливостей архітектурного інтер'єру та екстер'єру. В результаті, відбувається «спонтанна реставрація» загального фону релігійно-культурної спадщини як у міському, так і провінційному середовищі відповідно до сучасних естетичних смаків та фінансових можливостей релігійних громад. Таким чином, цілеспрямована реконструкція храмових будівель вписується в загальний контекст трансформації релігійної культури.

У цьому нарисі автор має намір не тільки коротко охарактеризувати основні події, пов'язані з реконструкцією храмів, що мають особливий статус в російській та українській культурах, а також продемонструвати, яку мету переслідували різні суспільні групи, ініціюючи реконструкцію, як реконструкція просторово-архітектурного образу відображала індивідуальні та групові естетичні цінності та уявлення про історію, яку роль ці реставрації зіграли в релігійних рухах у Східній Європі, які іноді називаються політиками та релігійними діячами «другим хрещенням Русі», і як процес реконструкції, іноді офіційно названий реставрацією, в дійсності співвідносився з класичними принципами реставрації.⁵ Порівняння архітектурної реконструкції в українському і російському суспільстві може вказати на особливості культурного розвитку, обраного двома народами, підкреслити схожі та відмінні риси в стратегії колективної поведінки і виявити специфіку ставлення до минулого та архітектурної естетики.

«Преконцептуальна» реставрація та «вибір історії»: Десятинна церква в Києві

Нарис про сучасну церковну реставрацію в Східній Європі доцільно розпочати з історії першої на Русі кам'яної церкви, освяченої у Києві в ім'я Богородиці, яка неодноразово руйнувалася та відновлювалася в різноманітних формах на початковому місці. У 996 р. князь Володимир Святославич закінчив будівництво храму для нової митрополії Константинопольського патріархату і пожертвував їй десяту частину княжих доходів⁶, що дало церкві ім'я «Десятинна». Вона була зруйнована під час монгольської навали в 1240 р. Не пізніше XVI ст. на цих руїнах був побудований дерев'яний храм в ім'я святого Миколая. У 1635 р. Петро Могила (1632-1647), що був митрополитом Константинопольського патріархату на території Речі Посполитої, почав будівництво нової кам'яної церкви в південно-західному куті зруйнованого храму, яка була завершена вже після його смерті (рис. 1; 12).⁷ Напередодні цієї події йому вдалося встановити православну ієрархію на землях Речі Посполитої, незалежну від підпорядкованої Риму Греко-католицької церкви, яка виникла після Берестейської унії 1596 р. Спорудження у за-

Рис. 1. План і південний фасад Десятинної церкви XVII в. в Києві на початку XIX ст. Креслення і малюнок Кіндрата Лохвицького, 1824 р. Архів Інституту археології, Національна академія наук України. Київ. Україна. Фонд 13. Справа № 9-б

⁸ Щенков А. (ред.) (2002). Памятники архитектуры в дореволюционной России: Очерки истории архитектурной реставрации. Москва, с. 78.

⁹ Пор.: Brandi C. (2015). Théorie de la restauration. Paris, pp. 9-20.

хідній частині на фундаментах найдавнішого храму України нової церкви, прямокутної в плані з підтрикутною апсидою і вежею зі шпилем мало підкреслити безпосередню спадковість діяльності митрополита з місією князя Володимира Святого. Будівництво велось з використанням давньої цегли з руїн храму.⁸ Однак цей факт варто розглядати не стільки як «преконцептуальну схему» реставрації⁹ – емпірично сформований і підсвідомо правильний спосіб матеріалізації історичної пам'яті, скільки як форму будівельного практицизму. Фасад храму прикрашав грецький напис (не зберігся), що в ідеології Петра Могили служило апеляцією до універсальної традиції Вселенського Патріархату, а не місцевих східно-європейських звичаїв Київської Русі і Московського царства.

Очевидно, Петро Могила не прагнув відновити невідомий йому давній візантійський зразок, що відповідало скромному становищу очолюваної ним Православної церкви в Україні XVII ст. Його діяльність носила символічний характер і відображала історичні претензії в іншій формі, ніж архітектурна. Ця символіка визначалася топографією і була пов'язана не стільки з «місцем пам'яті», скільки з «пам'яттю місця». Такий підхід не мав нічого спільного з середньовічним будівництвом нових церков «на старій основі», тобто з використанням фундаментів попередньої будівлі. Подібна практика згадується в Новгородських літописах XV ст., але як показують архітектурно-археологічні дослідження, вона не була пов'язана з ідеологією новгородських традицій, які протистояли московським впливам, а була лише елементом відомого нам практицизму при розбиранні старих церков і новому будівництві.¹⁰

Церква простояла до початку XIX ст. У 1828 р., після «археологічних розкопок» руїн стародавнього храму, вона була розібрана. Це був перший досвід розкопок перед будівництвом в Російській імперії, здійснений в 1824-1826 рр. красзнавцем К. Лохвицьким з ініціативи митрополита Київського Євгенія (Болховітінова). Це було пов'язано не з архітектурної підосновою реставрації, а з пошуком історичних реліквій.¹¹ На її місці до 1842 року було за-

¹⁰ Антипов, И. (2009). Новгородская архитектура времени архиепископов Евфимия II и Ионы Отенского. Москва.

¹¹ Ёлшин, Д. (2012). Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви как источник для архитектурной реконструкции храма. В: И. Антипов, И. Шалина (ред.). Seminarium Vuklirianum, т. 3. Санкт-Петербург, с. 70, 71.

Рис. 2. Десятинна церква, Київ,
Російська імперія.
Фотографія Івана Чистякова.
1909 р. Фотографічний відділ
Наукового архіву Інституту історії
матеріальної
культури, Російська академія
наук, Санкт-Петербург, Росія.
Негатив № II 30906

вершено будівництво квадратної чотиристовпної п'ятибанної церкви за проектом архітектора Василя Стасова (1769–1848) (рис. 2; 12). Церква, що перевершувала за площею скромну будівлю XVII ст., також зайняла південно-західну частину стародавніх фундаментів. Однак цього разу київський храм епохи Хрещення Східної Європи в сприйнятті сучасників був заміщений архітектурними формами Московської Росії в інтерпретації XIX ст. Це можна пов'язати не стільки з пануючими архітектурно-естетичними уподобаннями 1830-1840-х рр., скільки з образно опосередкованою полемікою про історичні долі Православ'я в Україні. Митрополія, відновлена Петром Могилою як частина Вселенського патріархату, в 1686 році була передана в управління Московському патріарху¹², але пам'ять про колись особливу канонічну юрисдикцію, та й упевненість у тому, що Москва прийняла християнство від Києва, а не навпаки, завжди була властива українському суспільству.

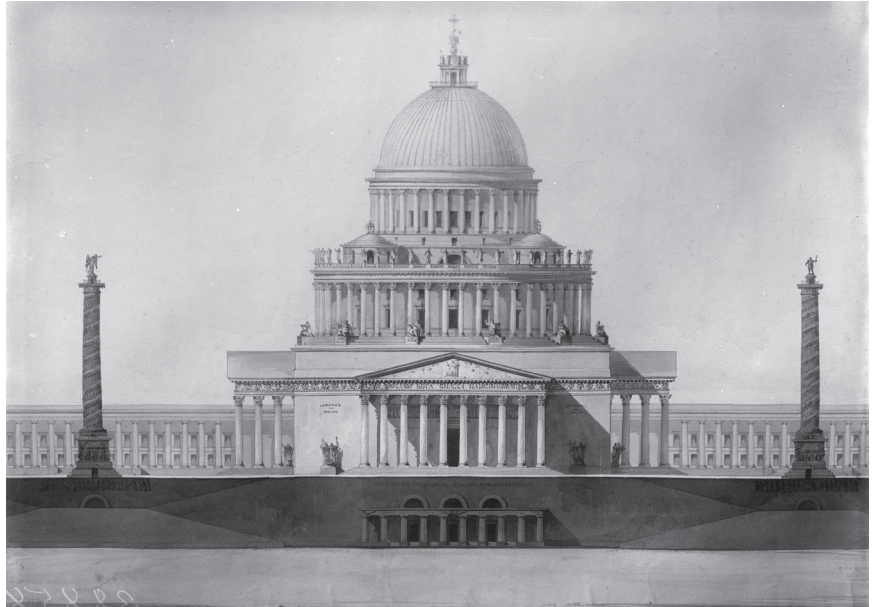
Саме ці п'ятикупольні кубовидні громіздкі форми, класика «псевдо-російської» архітектури Російської імперії, у яких була відтворена Десятинна церква, втілилися і в храмі Христа Спасителя у Москві, побудованого за проектом Костянтина Тона (1794-1881) в 1839-1883 рр. і знищеного в 1931 р. Відновлений у 1995-2000 рр. собор вважається головним символом релігійного відродження у Росії. Однак, варто уважніше придивитися до тих цінностей, які були покладені в основу його створення і реконструкції.

Історія будівництва як «будівництво історії»: храм Христа Спасителя у Москві

Вже саме будівництво цього храму та істотне коригування проекту в XIX в. були спробою «будівництва історії» та її ре-інтерпретації, пов'язаної не тільки зі сприйняттям російського минулого, а й з переосмисленням ролі Росії в історії Європи. У 1817 р. на

¹² Vetchnikov, K. (2016). La «concession» de la métropole de Kiev au patriarche de Moscou en 1686 : Analyse canonique. In: 23e Congrès International des Études Byzantines, Belgrade, 22 - 27 Août 2016. Resumés du table ronde “Les frontières et les limites du Patriarcat de Constantinople”. Belgrade, pp. 37-41.

Рис. 3. Проект храму Христа Спасителя на Воробйових горах, Москва, Росія. Архітектор Олександр Вітберг. Кінець 1810-х-1820-і рр. Фотографія з літографії першої половини XIX ст. із зібрання Імператорської археологічної комісії. Фотографічний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури, Російська академія наук, Санкт-Петербург, Росія. Негатив № III 5566

¹³ Соколов, П. (1818). Историческое описание торжества, происходившего при заложении храма Христа Спасителя на Воробьевых горах... 1817 года 12 октября. Москва.

¹⁴ Тихомиров, Е. (1882). Храм Христа Спасителя в Москве, сооруженного по проекту А. Л. Витберга: Историко-описательный очерк и руководитель. Москва.

Воробйових горах, що піднімаються над Москвою, архітектор Олександр Вітберг (1787-1855) заклав храм¹³, який згідно із задумом імператора Олександра I (1801-1825) будувався «во славу Росії», «в ім'я благоденства Європи», «в подяку за спокуту» від нашествия Наполеона в 1812 р. і в «пам'ять про всіх загиблих» у цій війні¹⁴. Вітберг ідеально зрозумів ідею імператора. Він не просто втілював його у форми архітектурного класицизму, але прямо вказав на витоки імператорської ідеології, які продовжували розпочатий Петром Великим вектор розвитку Росії. Це був Рим, як колыска європейської цивілізації, зв'язок з якою монарший замовник намагався підкреслити за допомогою архітектурного образу. Існувало кілька проектів, у яких архітектор орієнтувався одночасно на будівлю Пантеону і на собор святого апостола Петра в Римі (рис. 3). Можна стверджувати, що така архітектурна ідея пропонувала нове трактування концепції «Москва – Третій Рим».

Проект храму не був реалізований з тих самих причин, що й помпезна російська ідея встановити в 2015 р. пам'ятник Володимиру Святому на Воробйових горах, тим самим перетворивши князя з київського (українського) в московського (російського) правителя. Край пагорба над Москвою-рікою був геологічно непридатний для монументального будівництва. Побудований в 1949-1953 рр. головний корпус Московського університету був закладений на значній відстані від планованого місця будівництва храму Вітберга.

В 1826 р. в архітектурний процес втрутилася не тільки геологія, але й нова політична ситуація у Росії та старі фінансові проблеми. Вітберг був відсторонений від будівництва, а саме будівництво зупинено. У 1835 р. його було звинувачено в розтраті і заслано до Вятки. Якщо в XIX ст. архітектора звинувачували в казнокрадстві, то на початку XXI ст. – в масонстві. Його проект в московських церковно-патріотичних колах сьогодні розцінюється як відступ від православної традиції, оскільки храм був нібито насичений символікою, чужою Православ'ю. Модне нині твер-

Рис. 4. Храм Христа Спасителя, Москва, Росія. Вид з південного сходу. Фотографія із зібрання Імператорської археологічної комісії. Автор невідомий. Кінець XIX ст. Фотографічний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури, Російська академія наук, Санкт-Петербург, Росія. Відбиток № Q. 331/52

дження про те, що академізм і класицизм суперечить православній традиції, є поширеною помилкою, оскільки ці художні форми адекватно передають особливості православного богослов'я та літургії¹⁵. Важко погодитися з тим, що насиченість проекту трійцтими елементами, співвідносними з образом Святої Трійці і трихотомією християнської антропології, як і посвячення трьох храмів: верхнього, середнього і нижнього – Різдва, Преображення і Воскресіння Христового – не було вираженням Православ'я.

Однак епоха нового імператора Миколи I (1825-1855), який взяв курс на «особливий шлях Росії» та її «особливу історію», вимагала нової просторової образності. К. Тон, як і його попередник, тонко відчув умонастрої імператора і напрямок задуманої ним трансформації російського суспільства. Це суспільство було переконане, що проект Тона - «російський храм візантійського стилю».¹⁶ Очевидно, Візантія сприймалася цим суспільством через призму московської спадщини. Для акцентування російської ідеї храму, мармур в його оздобленні, в тому числі для статуй і облицювання, був замінений місцевим вапняком, який видобувався під Москвою, – «григоровським доломітом». Після смерті К. Тона будівництво закінчував архітектор Олександр Резанов (1817-1887) (рис. 4).

У сучасних оцінках дослідники намагаються підкреслити, що новий храм не так категорично розривав зв'язки зі стилем класицизму. Якщо він і прагнув повторити просторово-планувальні особливості середньовічної російської архітектури, то не дотри-

¹⁵ Мусин, А. (2002). Богословие образа и эволюция стиля. К вопросу о догматической и канонической оценке церковного искусства XVIII-XIX вв. *Искусствознание*, № 2, с. 279-302.

¹⁶ Зелинский, В. (1894). Храм Христа Спасителя в Москве. Москва, с. 46.

мувався безпосередньо образу московської соборної церкви через кубовидність свого об'єму. Скульптурне оздоблення храму – скульптурні групи, пояс горельєфів, образи святих в медальйонах, як і кашаники-раковини – насправді походили від традицій Ренесансу і відображали характерні особливості європейської культури. Дійсно, його «білокам'яність» могла відправляти глядача одночасно і до білого каменю Москви, і білого мармуру Італії.¹⁷

І місце будівництва, і нові форми всеросійського храму, який підкреслював «особливу роль» країни в загальноєвропейській війні та перемогу 1812-1813 рр., від початку стали об'єктом дискусії в російському суспільстві. Так, заради його зведення було знищено один з найстаріших чернечих центрів Москви – Олексіївський монастир, що існував з середини XIV ст. Варто зауважити, що у свій час імператор Олександр I відкинув ідею будівництва нового храму в московському Кремлі, як це передбачалося деякими проектами, оскільки вважав неможливим руйнувати для цього стародавні церкви.¹⁸

Як нова версія історії підміняла саме минуле, так і нова естетика стикалася у цьому проекті з культурою, звичною російському суспільству. Якщо А. Вітберг вважав проект свого успішного конкурента «сільською церквою»,¹⁹ то Євген Трубецької (1863-1920) був більш категоричним і називав храм Христа Спасителя «однією з найбільших пам'яток дорогого безглуздя: це ніби величезний самовар, навколо якого добродушно зібралася патріархальна Москва».²⁰ Нова споруда дійсно відрізнялася еkleктикою та несмаком. Міркування про правильність абрису храму, легкість і красу його форми, втіленої ним архітектурної домінанти, яка врівноважила Кремль у міському пейзажі Москви, сприймаються як недоречна апологетика.

Однак в оцінці архітектури храму зіткнулися не тільки естетичні смаки. І критики проекту, в тому числі Олександр Герцен (1812-1870) та Володимир Стасов (1824-1906), та їхні противники бачили в ньому уособлення певної політичної програми – символу офіційної народності. Проте для більшості населення цей символ міг стимулювати підйом національної самосвідомості, як це і передбачало втілена в архітектурних формах політична програма. Саме цю тему прийнято розвивати в оцінках російської архітектури XIX – початку XX ст. У підсумку, в новому храмі втілилася нова система цінностей, у якій національність сприймалася як народність, а конфесійна ознака – як вираз національної ідеї.²¹

Не можна не визнати, що якщо нереалізований проект Олександра I і Вітберга був європейським, то завершений проект Миколи I і Тона був «антиєвропейським». Священик Павло Флоренський (1882-1937), який був тонким цінителем художньої старовини, колись з іншого приводу зауважив: «Якби нам нічого не було відомо з історії про Смутний час, то на підставі одного тільки іконопису, чи навіть тільки складок, можна було б зрозуміти процес духовного зрушення середньовічної Русі до царства Московського епохи Відродження: в іконописі другої половини XVI ст. вже майорять Смутні часи як духовна хвороба російського суспільства».²²

Ці спостереження стають актуальними у зв'язку з можливою переоцінкою неоросійського стилю, який традиційно пов'язується

¹⁷ Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя – памятник архитектуры 1830-1850-х гг. В: Л. Полиновская (ред.). Храм Христа Спасителя: сборник. Москва, с. 7-46.

¹⁸ Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 15.

¹⁹ Тихомиров, Е. (1882). Храм Христа Спасителя... с. 25.

²⁰ Трубецькой, Е. (1991). Два мира древнерусской иконописи. В: Трубецькой, Е. Три очерка о русской иконе. Москва, с. 67.

²¹ Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 7-46. См. также: Кириченко, Е. (1997). Русский стиль: поиски выражения национальной самобытности. Народность и национальность. традиции древнерусского и народного искусства в русском искусстве XVIII–начала XX вв. Москва. Про історизуючі стилі в архітектурі того часу та архітектурну ідеологію див.: Савельев, Ю. (2005) «Византийский стиль» в архитектуре России. Вторая половина XIX – начало XX века. Санкт-Петербург; Савельев, Ю. (2008). Искусство историзма и государственный заказ. Вторая половина XIX – начало XX века. Москва.

²² Флоренский, П. (1971). Иконостас. *Богословские труды*, т. 9, с. 126.

²³ Про це ідейне явище в російському суспільстві, див.: Мусин, А. (2015). Храм-памятник в Лейпциге в контексте церковной традиции увековечения воинской памяти. В: М. Дмитриева (ред.). Русский храм-памятник в Лейпциге. Санкт-Петербург, с. 181-228.

²⁴ Гельфрейх, В., Иофан, Б., Щуко, В. (1934). Проект Дворца Советов. *Строительство Москвы*, № 3, с. 6-9; Кириченко, Е., Иванова, Г. (ред.). (1992). Храм Христа Спасителя в Москве: история проектирования и создания собора, страницы жизни и гибели 1813-1931: фотоальбом. Москва, с. 234-235

²⁵ Кириченко, Е., Иванова, Г. (ред.). (1997). Храм Христа Спасителя в Москве: История проектирования и создания собора. Страницы жизни, гибели и возрождения 1813-1997: альбом. 2-е изд. Москва; Dmitrieva, M. (1997). Christus-Erlöser-Kathedrale versus Palast der Sowjets. Zur Semantik zeitgenössischer Architektur in Moskau. In: E. Cheauré (ed.). Kultur und Krise Rußland 1987-1997. Berlin, pp. 121-135; Akinsha, K., Kozlov, G., Hochfield, S. (2007). The holy place: architecture, ideology, and history in Russia. New Haven, Conn., pp. 119-134; Bartetzky, A. (2010). Christus-Erlöser-Kathedrale in Moskau [Katalogtext]. In: Geschichte der Rekonstruktion..., p. 289.

²⁶ Про релігійну складову теорії та практики російського більшовизму див., наприклад: Berdyaev, N. (1937). The Origin of Russian Communism. London; Фирсов, С. (2011). На весах веры: От коммунистической религии к новым «святым» посткоммунистической России. Санкт-Петербург.

з «національним романтизмом». Зрушення, про які писав Флоренський, очевидні в поширенні нового стилю, яскравим взірцем якого був храм Христа Спасителя. Цей стиль змістив не тільки сутність, що безпосередньо пов'язана з подіями, яким собор був присвячений. Переосмислення історії війни 1812-1813 рр. в Росії на початку ХХ ст. і перенесення акцентів у її храмовій меморіалізації я недавно простежив на прикладі Олексіївського храму-пам'ятника в Лейпцигу. Імперська ідея Росії та її протистояння з Німеччиною, що втілені в його архітектурних формах, затьмарили скорботу і пам'ять про тих, хто загинув у Битві народів.²³

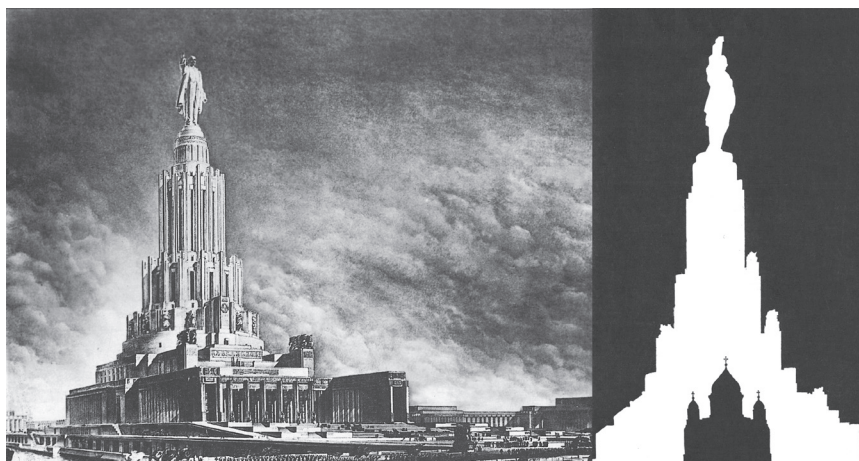
Більше того, пов'язані з Московським царством теми і образи, які переважали в російській архітектурі середини ХІХ – початку ХХ ст., що були покликані відродити ідеї тріумфуючого етатизму і націоналізму, можуть розглядатися як провісники російської революції. Художня апеляція до московської спадщини, яку активно підтримували представники династії Романових, виявилася пророчою. Жовтневий переворот 1917 року, антиєвропейський по суті і «почвенний» за своїми цінностями, змив імперію Петра Великого, колись створену як альтернативу Московській Русі. В даному випадку архітектура храму Христа Спасителя виявилася не тільки втіленням нової національної ідеї, яка в певній мірі стимулювала трансформацію національних цінностей, а й аналітичним індикатором, що дозволяє в контексті антропологічного підходу простежити шлях і постфактум напрямку таких змін в культурі.

Водночас в історії «першого храму» Христа Спасителя залишаються за кадром такі неминучі супутники будь-якого монументального будівництва, як особисті і групові амбіції та фінансові інтереси, які могли мати принципове значення. Історія реконструкції храму Христа Спасителя або будівництво «другого храму» в 1990-ті рр. виявляється красномовним свідченням неоднозначності мотивацій, що змушують різні суспільні групи брати участь в такій «реставрації».

«Будівництво історії» в радянській і пострадянській Росії: «пам'ять місця» замість «місць пам'яті» і храм Христа Спасителя у Москві

Храм Христа Спасителя був підірваний в 1931 р. Його спіткала така ж доля, що і колись знесений заради нього Олексіївський монастир. На його місці повинен був з'явитися «храм» нової епохи – Палац Рад. Проект Володимира Гельфрейха, Бориса Іофана і Володимира Щуко передбачав будівництво об'єму, більшого в чотири рази за споруду архітектора Тона²⁴ (рис. 5). Сутність та символіка цього будівельного проєкту неодноразово аналізувались, а також його невдала історія і подальша доля, в цілому описані.²⁵ Однак, є деякі суттєві моменти, які, як мені здається, не привернули необхідної аналітичної уваги. Видається, що і вибір місця, і пов'язані з архітектурою проєкту ідеї та образи мали релігійний (квазірелігійний) підтекст, як і багато чого у формуванні нових форм російської культури 1920-1930-х рр.²⁶

Рис. 5. Проект Палацу Рад архітекторів на місці зруйнованого храму Христа Спасителя в Москві і їх просторові співвідношення. Архітектори Володимир Гельфрейх, Борис Іофан, Володимир Шуко, 1934 г. (по: Храм Христа Спасителя ... 1992 року, ілюстрації на с. 234 і 235)

Антирелігійна риторика радянської епохи не повинна завадити нам побачити «культову» підоснову соціального експерименту з реставрації минулого в нових формах. Примітно, що спорудження як відкритого басейну «Москва» на місці зруйнованого храму, так і непобудованого палацу припало на 1960 р., коли фізкультура і спорт стали новим культом радянського суспільства. Ці закономірності необхідно брати до уваги при аналізі ситуації, навіть якщо для авторів ідеї її культові конотації не були повністю очевидні.

Реконструкції храму Христа Спасителя в 1990-ті рр. передувала мікрорепетиція у вигляді реконструкції невеликого собору в ім'я Казанської ікони Божої Матері на Червоній площі, побудованого ще царем Михайлом Романовим в 1636 році як пам'ятник подолання Смути і який зруйнували в 1936 р. У 1990-1993 рр. він був реконструйований за рішенням Московського міської ради як пам'ятник військовій славі.²⁷ Саме звідси бере свій початок нове «будівництво історії», що сполучає технології сучасного практицизму з імітацією наукового підходу до культурної спадщини та симуляцією релігійного відродження.

У цей час ідеологія реконструкції храму Христа Спасителя вже склалася. Вперше з ініціативою «воскресіння храму» виступила в 1989 р. група націонал-радикальної позацерковної інтелігенції, в яку входили Володимир Солоухін (1924-1997) та Ігор Шафаревич (1923-2017).²⁸ Вони розглядали руйнування храму як символ радянського атеїзму, і реконструкція будівлі повинна була стати символом його подолання та відродження Росії. У рамках цієї ідеї релігійно-церковний чинник реставрації відступав на другий план, оскільки Православ'ю відводилася лише допоміжна роль у національному розвитку. Важко погодитися з думкою, що політики в подальшому скористалися «ініціативою громадянського суспільства».²⁹

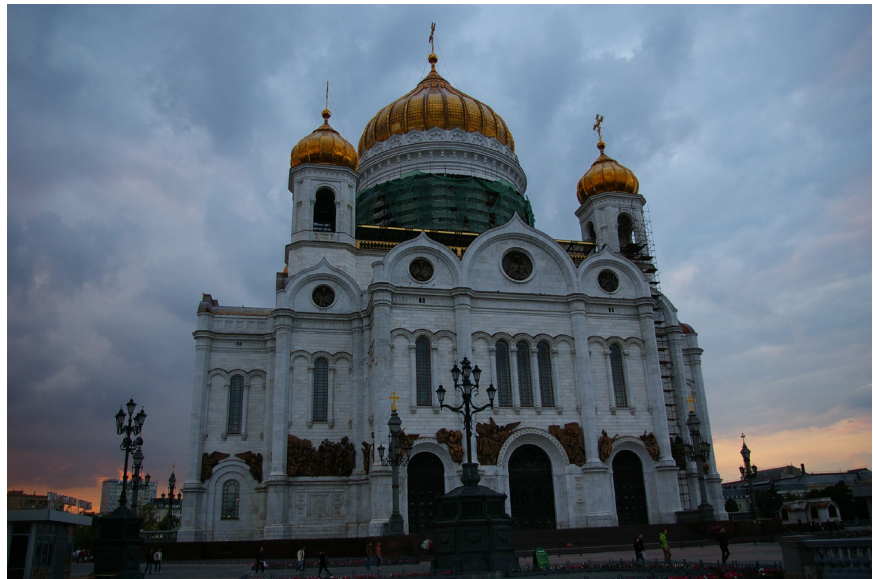
Однак, в 1990 р. ідею підтримав Синод РПЦ МП, розраховуючи залучити державні кошти для здійснення церковних завдань, перш за все для нової репрезентації церкви в суспільстві. Одночасно влада різних рівнів використовувала проект реконструкції храму в своїх цілях. У 1994 р. при уряді Москви була створена громадська наглядова рада з відродження храму. Проте політична конкуренція мера Москви Юрія Лужкова і президента Росії Бори-

²⁷ Беляев, Л., Павлович, Г. (1993). Казанский собор на Красной площади. Москва.

²⁸ Про це детальніше: Романова, С. (ред.) (2008). Храм Христа Спасителя: сборник. Москва.

²⁹ Mager, T. (2015). Architecture RePerformed: The Politics of Reconstruction. London, p. 28.

Рис. 6. Храм Христа Спасителя,
Москва, Росія.
Вид з південного заходу.
Фотографія Г. Гусейнова.
Вересень 2014 р.

са Єльцина змусила останнього в 1995 р. підписати спеціальний указ про реконструкцію храму Христа Спасителя. Проект з московського перетворився в загальноросійський.

Від самого початку реалізація проекту потрапила в руки архітектурних олігархів, зацікавлених в отриманні великих державних замовлень і задоволенні своїх творчих амбіцій. Головним архітектором проекту став Михайло Посохін, керівник найбільшої містобудівної організації «Міспроєкт-2», а художнє оформлення храму очолив президент Академії мистецтв Зураб Церетелі. Така монополія виключала професійну дискусію щодо методів реконструкції храму, що призвело до відсутності серйозних аналітичних публікацій на цю тему навіть у професійній періодиці. Тільки медіа-простір відобразив увесь спектр суспільних протиріч, пов'язаних з реконструкцією храму. Варто відзначити, що скептичні голоси лунали і в церковному середовищі, яке частково перейняло критичну риторику XIX в. щодо проекту К. Тона. Новий проект, як і його попередник, характеризувався як «аляповатий» і «страшно потворний», а його реалізація загрожувала загальмувати процес удосконалення церковної естетики і розвитку церковного мистецтва.³⁰ У церковних колах підкреслювалося, що реконструкція, яка щойно почалася, повинна відбуватися не в ім'я патріотизму, а в ім'я Христа.³¹

У результаті такої реконструкції, яка принципово відмовила відроджуваній будівлі в технологічній спадковості і мінімальному збереженні автентичних деталей, з'явився «новоділ», який замінює історію, і «симулякр», який імітує релігійне життя (рис. 6). Залізобетонні конструкції та сталева покрівля замінили цегляну кладку, а уральський і саянський мармур був використаний замість підмосковного доломіту. В процесі будівництва з'явилися нові «міфи», що виправдовують вторгнення сучасних технологій в будівництво і знецінюють архітектурні ідеї XIX в. Горельєфи храму були виконані з бронзи під приводом її довговічності, хоча деталі справжніх скульптур безумовно збереглися. Для виправданя цієї підміни було сконструйовано «спогад», що ще імператор

³⁰ Споров, Б. (ред.). (1996). Храм Христа Спасителя: [збірник]. Москва, с. 241. Тут же – матеріали преси стосовно громадської дискусії про необхідність відновлення храму, с. 273-280.

³¹ Кураев, А. (1995). Размышления православного прагматика о том, надо ли строить Храм Христа Спасителя. Москва.

³² Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 33-34.

³³ Споров, Б. (ред.). (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 242.

³⁴ Sidorov, D. (2000). National Monumentalization and the Politics of Scale: The Resurrections of the Cathedral of Christ the Savior in Moscow. *Annals of the Association of American Geographers*, no 90.3 pp. 548-572; Keghel, I. (2003). Die Staatssymbolik des neuen Russland im Wandel : vom antisowjetischen Impetus zur russländischen-sowjetischen Mischidentität Forschungsstelle Osteuropa: Arbeitspapiere und Materialien ; Nr. 53. Bremen, S. 76; Haskins, E. (2009). Russia's Postcommunist Past: The Cathedral of Christ the Savior and the Reimagining of National Identity. *History & Memory*, no 21.1, pp. 25-62; Eady, K. (2009). The Reconstruction of the Cathedral of Christ the Saviour: Public Space and National Identity in Post-Soviet Moscow. *University of Toronto Art Journal*, no 2, pp. 1-18.

³⁵ Haskins, E. (2011). Russia's Postcommunist Past: The Cathedral of Christ the Savior and the Reimagining of National Identity. In: K. R. Phillips, G. M. Reyes (eds.). *Global Memoriscapes: Contesting Remembrance in a Transnational Age Rhetoric, Culture, and Social Critique*. Tuscaloosa, Al., p. 48.

³⁶ Boym, S. (2001). *The Future of Nostalgia*. New York.

Олександр III (1881-1894) нібито пропонував використовувати для скульптур храму гальванопластику і бронзу замість вапняку.³²

Показовою є також ситуація з правом власності на храм. Він був лише символічно переданий РПЦ МП для здійснення богослужінь на честь 2000-річчя християнства, тоді як юридично належить московському муніципалітету. Оперативне управління храмом доручено «Фонду ХХС», який займається орендою численних приміщень в цокольному приміщенні храму. Поряд з тим, тут зареєстровані десятки комерційних фірм, існують гараж і автомийка (москвичі прозвали храм «Спас-на-гаражах»), що перетворює релігійний комплекс у бізнес-центр. І що важливо, комерційний характер був в основі будівництву від початку. Відомо, що прагнення в пріоритетному порядку завершити будівництво підземної частини храму заради комерційної експлуатації викликало громадську критику ще в 1990-ті.³³ Таким чином, і під час будівництва, і після його завершення, фінансові інтереси груп та осіб, пов'язаних з урядом Москви, точно знаходились в числі пріоритетів проекту.

Всі ці складні переплетіння змушують переглянути усталену думку про громадську сутність, пов'язану з реконструкцією храму. Низка дослідників пов'язує реконструкцію храму зі спробами державної влади реконструювати або сконструювати національну ідентичність і консолідувати російське суспільство. Роботам цих колег властиве уявлення про продуманість концепції архітектурного монументалізму як «ікони нації»,³⁴ в якій «пост-комуністичне відродження храму імітувало стратегії національної самоідентифікації, використані як царським, так і більшовицьким режимами».³⁵

Мабуть, лише С. Бойм співставила саму реконструкцію з індивідуальними і груповими переживаннями представників російської інтелігенції та низки громадських груп як вираженням колективної пам'яті.³⁶ Насправді, цілісна концепція, яка вичерпно пояснює сенс реконструкції храму, на сьогоднішній день відсутня, як відсутня була від початку. Не виключено, що деякі політичні групи у владі могли пов'язувати з будівництвом певні надії на те, що реконструкція старих символів здатна надати імпульс розвитку суспільства в потрібному їм напрямку.

У цьому, на мій погляд, полягає принципова відмінність між будівництвом храму епохи Миколи Романова і копіюванням його форми під час будівництва епохи Бориса Єльцина. Перше передбачало нехай і тенденційну, але оригінальну інтерпретацію історії, націлену на суспільні трансформації. Друге виявилось явним плагіатом, не здатним вкласти новий зміст у рабське відтворення старих форм, націлене не стільки на майбутнє, скільки на реставрацію неоднозначно розтлумаченого минулого. В результаті, будівля залишила байдужим сучасне суспільство, що розглядає храм переважно як архітектурний курйоз. Свою роль у цій байдужості відіграла і секуляризація цього суспільства, що прагне триматися на відстані від офіційної церковності. Для значної частини православних, храм також став символом церковного офіціозу і архіє-

рейської помпи, яка не має нічого спільного з потребами релігійних громад.

Можна вважати, що в суспільстві склався певний консенсус у розумінні того, що жива традиція, релігійна і культурна, виявилася заміщена в «новоділі» не стільки політичним символом, скільки живими інтересами фінансово-політичних груп, продиктованими практичними міркуваннями. Поспішність будівництва виявилася пов'язана не тільки з ювілейними датами, а й з бажанням максимально швидко «освоїти» отримані на будівництво кошти і почати отримувати прибуток. Сьогодні цей символ існує окремо від суспільства, ковзаючи по його поверхні, так і не зумівши згуртувати його і подарувати йому національну ідею.

Феномен реконструкції храму Христа Спасителя може бути зрозумілий тільки на тлі інших, «локальних» реконструкцій і реставрацій, обмежених політичними і фінансовими можливостями їх замовників. Іноді така «мікрореставрація» або відверто нове будівництво набагато агресивніше втручається у міське середовище та історичну пам'ять. Так, храм Різдва Богородиці монастиря в ім'я Зачаття праведної Анни (Зачатівського монастиря) в Москві, побудований в 1584 р., був знесений ще на початку XIX ст. і про його зовнішній вигляд не збереглося ніяких відомостей. На його місці в 1805-1813 рр. ймовірно архітектор Матвій Казаков (1738-1812) побудував новий собор в неоготичному стилі, в свою чергу зруйнований в 1934 р. Після передачі монастиря РПЦ на цьому місці були проведені розкопки, які виявили частково збережені середньовічні фундаменти. Поверх цих фундаментів за проектом А. Оболенського в 2005-2010 рр. був побудований новий храм, який імітує стиль московської архітектури другої половини XVI ст., що викликало обгрунтовану критику експертів і громадськості. Однак, наявність заможних спонсорів і впливових покровителів забезпечило завершення проекту.

Ще більш скандальна ситуація склалася навколо будівництва храму св. новомучеників і сповідників Російських у Стрітенському монастирі на московській Луб'янці (якого ніколи не існувало) за ескізним проектом Д. Смирнова і Ю. Купера, яке розпочалося в 2012 р. Поява цього «новоділа», пов'язаного виключно з амбіціями настоятеля монастиря Тихона (Шевкунова), грубо порушувала принципи збереження традиційного міського середовища, створювала тут невинуватну висотну доміную і передбачала знесення історичних будівель XIX в. Все це викликало опір захисників міста і професіоналів, проте близькість настоятеля до кремлівської влади і зв'язок з олігархами вирішили долю будівництва.

Схожа доля торкнулася і пам'яток світської культури. У 2009-2011 рр. Літній сад в Санкт-Петербурзі був позбавлений свого традиційного вигляду і втратив при цьому будь-яку історичну цінність. На його місці виникла еклектична конструкція, перенасичена штучними елементами, чужа петербурзькій естетиці. Новий образ був частково реконструйований за результатами археологічних розкопок, частково відображав уявлення архітекторів, зокрема, з Інституту «Ленпроектреставрація» і компанії «Рест-Арт-Проект»,³⁷ про те, що сад «міг» виглядати інакше на початку

³⁷ Иванов, Н., Тетерина, И., Штиглиц, Е. (2005). Летний сад. Возрождение памятника. *Наше наследие*, № 75-76, с. 204-207; Иванов, Н., Тетерина, И., Штиглиц, Е. (2006). Летний сад. История и проблемы реставрации памятника. *Архитектурный вестник*, № 2 (89), с. 154-163.

XVIII ст. Однак головним стимулом для «реставрації» парку стали бюджетні кошти, отримані на цей дорогий проект Міністерством культури і Російським музеєм. Лише в тих випадках, коли бюджет реставраційних робіт обмежений, а пам'ятка не знаходиться на перехресті релігійно-політичних амбіцій, можна очікувати історично тактовної і методично грамотної реставрації, як це сталося у 2006-2012 рр. з Грановитою палатою в Кремлі колись Великого, але нині цілком провінційного Новгорода.³⁸

³⁸ Antipow, I., Jakowlew, D. (2012). Der Facettenpalast in Weliki Nowgorod - Ein Denkmal der Zusammenarbeit Deutscher und Nowgoroder Meister. In: A. Lewykin, M. Wemhoff. Russen und Deutsche. 1000 Jahre Kunst, Geschichte und Kultur. Essays. Petersberg, S. 74-81.

³⁹ Європейський погляд на ситуацію в українському Православ'ї див.: Bremer Th. (ed.). (2003). Religion und Nation: die Situation der Kirchen in der Ukraine. Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa. Bd. 27. Wiesbaden; Bremer, Th. (2013). *Die orthodoxen Kirchen mit nicht-kanonischem Status (Ukraine)*. In: Th. Bremer, H. R. Gazer, Ch. Lange (ed.). *Die orthodoxen Kirchen der byzantinischen Tradition*. Darmstadt, S. 115-120.

⁴⁰ Лаврентьевская летопись... с. 283 [6616 (1108)].

⁴¹ Bartetzky, A. (2010). Goldkuppelkloster des Heiligen Michael in Kiew [Katalogtext]. In: *Geschichte der Rekonstruktion...*, pp. 291-292; Пам'ятки України: шоквартальник Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, № 1 (1999). Retrieved May 27, 2018, from <http://elib.nplu.org/object.html?id=5633>; Орленко, М. (2002). Михайлівський Золотоверхний Монастир: методичні засади і хронологія відтворення. Київ; Криворчук, Г., Лосицький, Ю. (ред.) (2011). Відтворення втрачених перлин архітектури. Михайлівський Золотоверхий. Фотоальбом. Київ.

Українська альтернатива: Михайлівський Золотоверхий монастир і Успенський собор Києво-Печерської Лаври в Києві

Реконструкція ex nihilo двох, здавалося б, знакових для українського суспільства пам'яток, зруйнованих під час комуністичного режиму і нацистської окупації, можна було б розглядати як консолідуючий для суспільства момент відродження національних святинь. Однак, необхідно брати до уваги складну релігійну ситуацію в Україні, де за статус головної національної церкви борються дві Українські Православні Церкви – Київський патріархат і філія Московського патріархату, які до того ж не мають між собою єхаристійного спілкування.³⁹ Визначальним моментом цих «реставрацій» варто визнати соціальну, ідейну і політичну поляризацію та плюралізм українського суспільства, що пов'язані з формуванням і захистом корпоративних інтересів різних груп.

У цій історії ми маємо справу з «симетричною реставрацією», яка підтримувала рівновагу релігійного життя України, особливо після негласної заборони на передачу одній з конфесій київського Софійського собору XI ст. – головного храму країни, що має значення і для культурної пам'яті Росії. Реконструкція обох храмів була підтримана розпорядженням президента Леоніда Кучма № 20/96 від 27 січня 1996 р. «Про першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської Лаври у місті Києві». Однак втілення обох проектів відрізнялося і за якістю, і за подальшою долею.

Монастир св. Архангела Михаїла, названий Золотоверхим, був закладений в 1108 р.⁴⁰ Його архітектурна історія практично невідома, проте в кінці XVII ст., а потім в 1715-1746 рр. він був перебудований в стилі бароко (рис. 7). Архітектурний комплекс був повністю знищений в 1935-1936 рр. у процесі перетворення Києва в столицю Радянської України. Реконструкція кінця XX в., оскільки «реставрувати» було нічого, почалася з дзвіниці, а в 1999 р. був побудований і головний монастирський храм (рис. 8). Очевидно, організатори будівництва поспішали його завершити до святкування 2000-річчя християнства. До цього часу монастир вже належав Київському патріархату.

Реконструкція Михайлівського монастиря постфактум була осмислена в низці публікацій,⁴¹ однак проект відновлення готувався досить поспішно, що не передбачало ані серйозного професійного обговорення, ані скрупульозних археологічних досліджень. Розкопки 1994-1999 рр. виявилися важливими не стільки

Рис. 7. Михайлівський
Золотоверхий монастир, Київ,
Україна. Вид із заходу.
Фотографія Бориса
Фармаковського. 1908 р.
Фотографічний відділ Наукового
архіву Інституту історії
матеріальної культури, Російська
академія наук, Санкт-Петербург,
Росія. Негатив № I 65457

Рис. 8. Михайлівський
Золотоверхий монастир,
Київ, Україна.
Сучасний вигляд із заходу

⁴² Лосицький Ю. (2005). До питання архітектурних копій у відтворенні національного архітектурного спадку. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, № 1, с. 69-79.

⁴³ Лаврентьевская летопись... с. 183 [6581 (1073)], 198 [6583 (1075)].

⁴⁴ Густынская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 40. Санкт-Петербург, 2003, С. 138; Афанасий Кальнофойский ([1638]/1874). [Тератургима]. Эпитафии фундаторам лавры // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. В. Б. Антонович, Ф. А. Терновский (изд.). Киев, с. 27-43, тут с. 28-29.

⁴⁵ Ситкарьова, О. (2001). Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII - XX ст. Київ; Моргуновська, Л. (2001). Матеріали до відбудови Успенського собору. *Лаврський альманах*, № 3, с. 95-98; Касьяненко, В. (2004). Реконструкція етапів архітектурного розвитку Успенського собору (графічна реконструкція автора). *Лаврський альманах*, № 12, с. 72-76; Анісімов, І. (2004). Деякі особливості первісної архітектури Успенського собору Києво-печерської Лаври (авторська версія). *Лаврський альманах*, № 12, с. 22-36.

⁴⁶ Рутковська, О. (2006). Проектні розробки та дослідження щодо відтворення Успенського собору Києво-Печерської Лаври 1980 рр. *Вісник. УкрНДІпроектреставрація* № 5-6, с. 92-100; Орленко, М. (2015). Комплексні науково-реставраційні дослідження, науково-проектні роботи 1981-1990 рр. і програма наукових досліджень Успенського собору 1981 р. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, № 41, с. 166-175.

для автентичного відновлення храму, скільки для здобуття артефактів, що підкреслюють його культурно-релігійне значення. У рамках проекту українське професійне співтовариство обгрунтувало протиставлення реконструкції (тут використовувалися терміни «відновлення» і «відтворення») і реставрації, тоді як у російському громадському дискурсі ці терміни часто взаємозамінні. Одночасно ідею реконструкції цих пам'яток спробували вписати в контекст реконструкції загальнонаціональних архітектурних символів в Європі другої половини XX ст., зруйнованих під час Другої світової війни. Однак, у цих обгрунтуваннях важливу роль зіграли корпоративні інтереси, протиставлення науки і суспільної практики, а також твердження про рівноцінність архітектурної копії і зразка,⁴² що, як було зазначено на початку статті, відповідає архаїчним принципам візантійської іконології.

Дещо по-іншому постає перед нами історія реконструкції церкви Успіння Богородиці або Великої соборної церкви Києво-Печерської Лаври. Храм був побудований візантійським майстрами в 1073-1075 рр.⁴³ і прийшов у запустіння після монгольської навали 1240 р. За повідомленням Густинського літопису початку XVII ст., 1470 р. Симеон Ольелькович «оправив» церкву і «прикрасив її красою» (тут автор хроніки цитує книгу пророка Ісаї [Іс 63:10]), що повторюється в надгробній епітафії князю, сучасній самому літопису⁴⁴. Як і інші православні храми Києва, церква зазнала радикальної бароккізації в серії перебудов 1669-1677, 1722-1729 і 1767-1769 рр. (Рис. 9) і була підірвана 3 листопада 1941 року під час німецької окупації Києва. Відповідальність за вибух покладається істориками і громадською думкою або на окупаційну владу, або на радянську агентуру. Очевидно, що обидві сторони могли мати свої причини для знищення національної святині в контексті відродження Православ'я в Україні в 1941 році.

Після закінчення Другої світової війни радянська влада аж до 1961 р. не наважувалася вигнати ченців з Лаври. Однак в цей час з'явилися плани реконструкції храму, зокрема, проект архітектора Л. К. Любимова 1945-1946 рр. Але вони так і не були реалізовані, насамперед, з ідеологічних причин.⁴⁵ Руїни храму були законсервовані як нагадування. Втім, радянська влада офіційно від цих планів не відмовлялася, і в зв'язку з «1500-річчям» Києва почався новий етап підготовки реконструкції, що тривала з 1982 по 1991 рр.⁴⁶ В кінці цього періоду значна частина Лаври була передана РПЦ МП, яка після розколу 1992 р. залишилася під контролем Московської патріархії. До початку реконструкції церкви в середині 1990-х рр. існуюча проектна документація застаріла, що вимагало створення принципово нового проекту в 1996-1997 рр.,⁴⁷ який гарантував завершення будівництва до ювілейного 2000-го року (рис. 10).

Спостерігачі одноставно підкреслюють поспіх у проектуванні і будівництві, що не допускав досягнення можливої автентичності

⁴⁷ Ситкарьова, О. (2000).
Успенський собор Києво-Печерської Лаври. До історії
архтектурно-археологічних
досліджень та проекту відбудови. Київ.

Рис. 9. Успенський собор
Києво-Печерської Лаври, Київ,
Україна. Вид із заходу.
Фотографія Бориса
Формаковського. 1907 р.
Фотографічний відділ Наукового
архіву Інституту історії
матеріальної культури, Російська
академія наук, Санкт-Петербург,
Росія. Негатив № I 65177

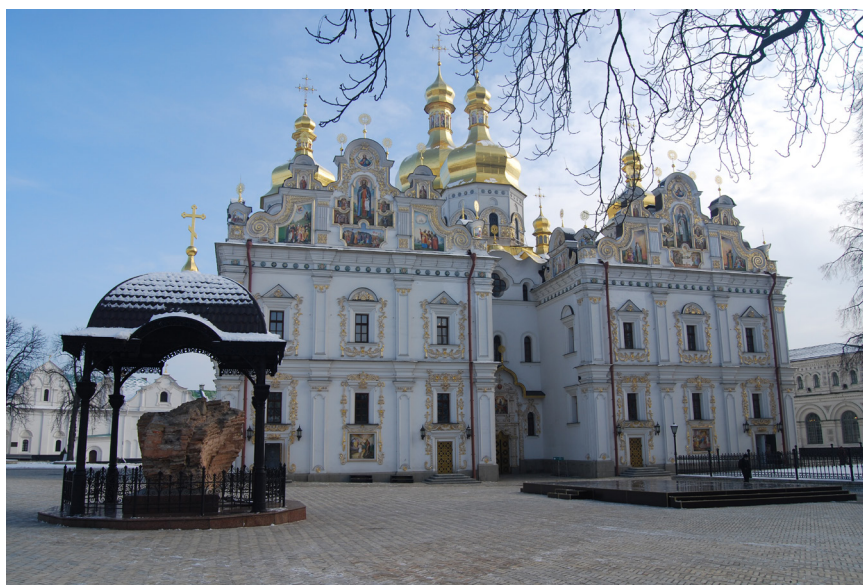

Рис. 10. Успенський собор
Києво-Печерської Лаври,
Київ, Україна.
Сучасний вигляд із заходу.
© Національний
Києво-Печерський
історико-культурний заповідник.
Київ, Україна. З дозволу музею

реконструкції храму, зокрема, повне розбирання збережених руїн, відсутність вивіреної методології, і низький рівень археологічних досліджень. У результаті, з часом виявилися суттєві будівельні помилки: так, рівень підлоги нартекса виявився нижчим за рівень Соборної площі, і його заливали талі і дощові води, а глибоко посажені палі фундаменту порушили потоки ґрунтових вод, що створило загрозу для всього лаврського комплексу. Деякі лики нового розпису храму дивним чином нагадують сучасних церковних діячів.

Обидва храми реконструювалися в своїх барокових формах XVIII – початку XX ст., в цілому добре відображених в документах чи видимих елементах, що добре надавались до реконструювання. На щастя, питання про «відтворення» первинного вигляду церков XI-XII ст. практично не розглядалось. У цьому були приховані ціннісні орієнтації України на епоху незалежності Гетьманату та його фактичної автономії у межах Російської імперії (1686-1764). Загалом – реконструкція Успенської церкви відзначена тими ж проблемами, що і нове будівництво Михайлівського Золотоверхого монастиря, і переслідувала схожі суспільні інтереси. Однак, нове будівництво на місці Успенської церкви викликало більшу критику в суспільстві, аж до побажання залишити зруйновані стіни собору в науку нащадкам. Це можна пояснити тим, що в житті Київського патріархату спостерігається більше обцинного контролю і суспільної уваги, ніж у його релігійного конкурента, що породжує відчуття всездозволеності, в тому числі і в галузі реставрації та збереження пам'яток церковної архітектури.

Варто додати, що в обох храмів є одна особливість – вони оточені комплексами численних будівель, на площі яких можливо розгорнути активну церковну діяльність. Цей фактор, крім історико-символічного, міг зіграти свою роль у виборі об'єктів для «точкової реконструкції», яка б не зачіпала відновлення втраченого міського середовища в цілому. На цьому тлі по-іншому склалася доля самотніх фундаментів Десятинної церкви, з якою пов'язаний перший досвід реконструкції храмів в Україні і Російській імперії. Зруйнована в 1928-1936 рр., вона продовжувала існувати в культурному просторі міста спочатку як місце археологічних розкопок 1936-1939 рр., а потім у вигляді приблизного контуру стародавнього плану, викладеного на поверхні кам'яною плиткою в 1982 р. до «1500-річного ювілею Києва». До 2000 року це місце практично не приваблювало уваги релігійних діячів, політиків і бізнесменів.

«Недобудована історія»: знову Десятинна церква в Києві

До початку XXI ст. «реставраційна симетрія» відновила баланс конфесійних інтересів двох основних гілок православ'я в Україні на право користування знаковими храмами національної історії. Очевидно, тому в 1999 р. Кабінет Міністрів України не включив фундаменти Десятинної церкви в Програму реконструкції видатних пам'яток історії та культури. Однак, така ситуація не влаштувала деякі політичні сили в Києві, представлені, зокрема, фондом «Відродження Десятинної церкви», тісно пов'язаним з Укра-

їнською церквою Московського патріархату та промосковськими олігархами.

Вже 12 лютого 2000 року з'явилося розпорядження Президента України Леоніда Кучми № 83/2000 «Про першочергові заходи з відродження церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві як символу давньоукраїнської державності». Це викликало опір частини наукової спільноти і громадянського суспільства. Противники нового будівництва вказували на відсутність достовірних відомостей про форми церкви X-XIII ст., що відкривало шлях амбіціям архітекторів і фантазіям будівельників. Необхідно було взяти до уваги, що в цьому районі Києва змінилася вся містобудівна ситуація, і громіздкий «новоділ» став би пригнічувати витончену Андріївську церкву, побудовану Барталомео Растреллі в 1754 р. у стилі бароко.

Спротив громадськості призвів до зміни «державного замовлення». Президент Кучма 17 вересня 2004 р. підписав розпорядження № 217/2004 «Про музеєфікацію залишків церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві», в якому вимагав від Національної академії наук України вже до вересня 2005 р. закінчити археологічні розкопки, а Київській міській адміністрації доручав зробити музеєфікацію руїн і створити умови для залучення туристів.

Однак, Московський патріархат в Україні продовжував лобювати реконструкцію Десятинної церкви, порушуючи тим самим принцип «реставраційної симетрії». Було поставлено питання про спорудження пам'ятної каплиці на фундаментах церкви. Ця активність лише підкреслювала нейтральну позицію Київського патріархату, що не претендував на це місце пам'яті. У лютому 2005 р. київський мер Олександр Омельченко заявив, що доручив почати роботи з проектування та будівництва Десятинної церкви. Українські архітектори в особі директора інституту «УкрНДПроектреставрація» Анатолія Антонюка продовжували розвивати протиставлення «реконструкції» і «реставрації». Сама реконструкція була інтерпретована як «будівництво» за «мотивами візантійської архітектури» і «старовинними технологіями».

Розкопки, розпочаті Інститутом археології України і продовжені спільно з Ермітажем, дали новий матеріал з історії та planoграфії храму,⁴⁸ але не могли прояснити питання його архітектурно-просторового образу. Однак, ці археологічні дослідження 2006-2011 рр., які мали переважно наукові завдання і пов'язані були з проектом музеєфікації фундаментів, швидко стали методом наукового та громадського опору амбіціям церковних діячів і фінансово-політичних груп.

Паралельно з цим на території, прилеглій до фундаментів Десятинної церкви, в 2007 р. з'явилася дерев'яна церква Московського патріархату, а в 2009 році був створений чоловічий монастир в ім'я Різдва Богородиці. Присутність релігійної організації Московської патріархії поруч з розкопками не тільки порушувала церковний баланс, а й створювала складнощі в науковій роботі, оскільки духовенство прагнуло підкорити своєму впливу процес досліджень і нав'язати суспільству ідею необхідності будівництва нової церкви. Одночасно з представниками РПЦ, заради власних

⁴⁸ Иоаннисян, О., Ёлшин, Д., Зыков, П., Ивакин, Г., Козюба, В., Комар, А., Лукомский, Ю. (2009). Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). В: Б. Короткевич, Д. Мачинский, Т. Сениченкова (ред.). Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Труды Государственного Эрмитажа. Т. 49. Санкт-Петербург, с. 330–366; Ивакин, Г., Иоаннисян, О., Ёлшин, Д. (2013). Архитектурно-археологические исследования церкви Богородицы Десятинной в Киеве у 2008–2011 гг. В: Г. Ивакин (ред.). Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану Петра Толочка. с. 73–80.

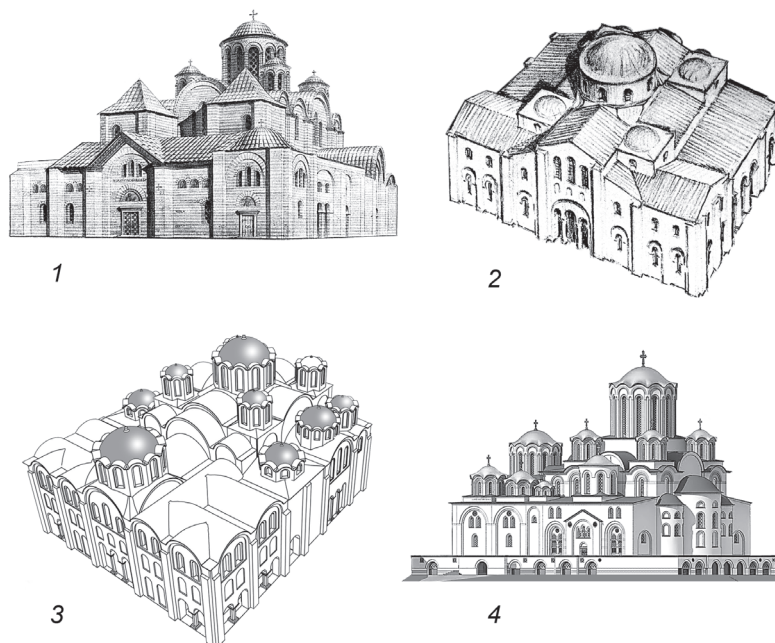

Рис. 11. Варіанти наукової реконструкції (1-3) і проекти нового будівництва (4) Десятинної церкви в Києві: 1 – Юрій Асеєв (1982); 2 – Кеннет Конант (1942 [?]); 3 – Петро Зиков (2012); 4 – Олена Кругляк (2011)

⁴⁹ Заява Співки Археологів України щодо проекту Закону України «Про відродження унікального Символу православ'я – церкви Богородиці (Десятинної) в місті Києві» (№ 9196) (2011). *Відлуння віків*, № 1–2, с. 120-121.

⁵⁰ Conant, K. (1942). *A Brief Commentary on Early Mediaeval Church Architecture*. Baltimore; Cross, S. H. (1949). *Mediaeval Russian Churches*. Cambridge, Mass.; Повстенко, О. (1954). *Катедра св. Софії в Києві. Аналіз Української Вільної Академії Наук у США*. Т. 3-4. Нью-Йорк; Корзухина, Г. (1957). *К реконструкции Десятинной церкви*. *Советская археология*, № 2, с. 78-90; Логвин, Н. (1988). *Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве*. В: Б. Тимошук (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва, с. 225-229; Реутов, А. (1996). *До проблеми реконструкції Десятинної церкви*. В: П. Толочко (наук. ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення*. Київ, с. 32-34; Асеєв, Ю. (1996). *Дослідження архітектури Десятинної церкви*. В: П. Толочко (наук. ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення*. Київ, с. 29-31; Холостенко, М. (1965). 3

творчих і професійних амбіцій, цю ідею популяризували деякі архітектори і мистецтвознавці. Однак в цілому в період президентства Віктора Ющенка (2004-2010) активних заходів, пов'язаних зі спробами будівництва нової церкви, не зафіксовано.

Ситуація змінилася з приходом до влади президента Віктора Януковича (2011-2014), який дотримувався промосковських позицій. У червні 2011 р. Синод Української церкви Московського патріархату виступив із заявою про необхідність будівництва нового храму на місці Десятинної церкви. У заяві архітектурні поняття «реконструкція» і «будівництво» були замінені обтічною формулою «відродження». При цьому Синод формально не виступав проти державно затвердженої ідеї музеєфікації фундаментів та їхньої доступності для туристів.

Однак, уже 21 вересня у Верховній Раді України представник президента Юрій Мірошниченко зареєстрував проект закону № 9196 «Про відродження унікального символу православ'я – церкви Богородиці (Десятинної) у місті Києві». Це викликало новий виток напруги в Україні. Українські археологи назвали проект «псевдоісторичним нарисом квазідеологічної спрямованості».⁴⁹ Проте, в тому ж 2011 році під егідою Московського патріархату і промосковської Партії регіонів пройшов конкурс архітектурних проектів відродження храму, який прогнозовано виграла представник Відділу по будівництву УПЦ МП черниця Олена Кругляк.

Необхідно відзначити, що за період багаторічного вивчення Десятинної церкви варіанти реконструкції пропонувалися дослідниками неодноразово (рис. 11),⁵⁰ аж до спроби реконструювати

Рис. 12. Трасування фундаментів Десятинної церкви в Києві (2015 г.), поєднане з планами храмів XVII і XIX ст. © Комп'ютерна графіка Світлани Бочарової. Автор сумішеного плану Денис Йолшин. Фотографія Володимира Гнери. 29 березня 2016 р. Музей Історії Десятинної Церкви, Київ, Україна. З дозволу музею і авторів

історії зодчества Древньої Русі X ст. *Археологія*, № 19, с. 68-85; Красовский, И. (2002). Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви. *Археология*, № 4, с. 98-107; Соченко, В. (2004). Проблеми увічнення пам'яті про церкву Богородиці Десятинну в Києві. *Пам'ятки України: історія та культура*, № 10 (4), с. 2-28; Соченко, В. (2014). Церква Богородиці Десятинна в Києві. Київ; Зыков, П. (2012). Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований. В: Д. Ёлшин (ред.). *Первые каменные храмы Древней Руси. Труды Государственного Эрмитажа*. Т. 65. Санкт-Петербург, с. 136-161.

⁵¹ Лосицький, Ю. (2016). Ще раз до питання про реконструкцію Десятинної церкви. *Art+Construction. Архітектура і структура*, № 1-2, с. 176-183.

храм на основі форм збереженого Софійського собору.⁵¹ Запропонований церквою проект відрізнявся помпезністю і подовженістю вертикальних форм, невластивих архітектурі середньовізантійського періоду, але властивих московському варіанту «неовізантійського стилю» кінця XIX – початку XX ст. Він передбачав використання залізобетонних паль, на яких повинна поміститися платформа з церквою, що перекриває музеєфіковані фундаменти X ст. (рис. 11: 4).

Тільки «Революція Гідності», яка відбулась наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., зупинила будівництво історичного фейку і релігійного симулякра. До грудня 2015 р. ідея законсервувати збережені фундаменти методом трасування отримала підтримку керівництва міста (рис. 12). У результаті, нова версія історії Православ'я у Східній Європі так і не була побудована, а громадянський спротив проекту Московської патріархії набув форми створення Музею історії Десятинної Церкви.

Варто, однак, згадати, що процес консервації фундаментів викликав критику представників Московського патріархату, в тому числі через піщану засипку, яка створює водоносний шар, що руйнує фундаменти. Це варто розцінити як використання професійних навичок для досягнення вузько конфесійних цілей. Прагнення Московського патріархату нав'язати суспільству ідею будівництва нової церкви і тим самим зайняти домінуюче становище в минулому і сьогоденні київського християнства, змінивши символічний баланс на свою користь, не дозволяє бути впевненим у долі місця пам'яті Десятинної церкви. У цьому сенсі конфесійно-нейтральний статус Старокиївської гори, аналогічний негласній забороні на передачу одній з українських церков київського Софійського собору, виявляється кращим рішенням як для предмета охорони унікального міського ландшафту Києва, так і для консолідації українського громадянського суспільства.

Це зауваження стосується не тільки політики християнських конфесій, а й діяльності адептів реконструйованого неоязичництва, які так само намагаються представити нейтралітет знакових просторів міського середовища як культурний вакуум, щоб виправдати його «заповнення» реалізацією власних інтересів. Порушення культурного балансу в районі Десятинної церкви провокує його

наси́льницьке подо́лання з боку позаконфесійної громадськості. Каплиця Московського патріархату, що з'явилася на Старокиївській горі з порушенням існуючого законодавства про охорону історичного середовища в результаті церковно-державної корупції епохи панування Партії Регіонів, виявляється ніяк не пов'язаною з щирими потребами духовного життя України. Однак, сам факт її існування, що кидає виклик релігійному нейтралітету, українським законам, естетичним почуттям і здоровому глузду, викликає вкрай негативну реакцію в суспільстві. Ця реакція може приймати крайні форми, що межують з насильством, як свідчить «справа архітекторів», які влаштували 25 січня 2018 р. перформанс з підпалом дверей каплиці. Метою акції, як можна здогадатись, було не знищення культової споруди заради відновлення релігійного балансу місця пам'яті, а привернення уваги держави і суспільства до збереження неприйнятною ситуації на Старокиївській горі, що порушує як норми права, так і інтереси культури.⁵² Подібну реакцію провокують і неоязичники з Об'єднання рідновірів України, які обрали археологічні об'єкти на території Національного музею історії України місцем проведення своїх обрядів і встановили тут у 2009-2012 рр. дерев'яний ідол, що відображає уявлення сучасної громади про слов'янське божество Перуна. В умовах бездіяльності права громадська реакція на подібний «культізм» знову наближається до меж дозволеного і виливається у знищення неопоганської символіки, набуваючи форми релігійної нетерпимості.⁵³ Подібна ситуація, задля уникнення ескалації насильства, вимагає від муніципальної та державної влади законодавчих і практичних заходів з підтримки релігійно-нейтрального статусу і культурного балансу Старокиївської гори.

⁵² Скороход, О. Біля руїн Десятинної: передумови і можливий розвиток «справи архітекторів». Retrieved May 27, 2018, from https://ua.censor.net.ua/resonance/3048607/bilya_ruyin_desyatynnoyi_peredumovy_i_mojlyvyyi_rozvytok_spravy_arhitektoriv.

⁵³ Смульский, Е. В. (2013). К вопросу о проявлениях религиозной нетерпимости относительно родноверческих организаций в Украине. *Социосфера*, № 2, с. 16-21.

⁵⁴ Akinsha, K., Kozlov, G., Hochfield, S. (2007). The holy place..., p. 27.

Післямова

Кілька років тому автори однієї з монографій, присвячених храму Христа Спасителя, порівняли його історію з будівництвом Вавилонської вежі як символом людської гордині і архітектурної утопії.⁵⁴

Мені здається, що рамки порівняння можна хронологічно звужити. Саме реконструкція Храму Христа Спасителя в 1995-2000 рр. переважно нагадує створення вавилонського стовпа, оскільки учасники його «відродження», як і біблійні будівельники, безумовно говорили на різних мовах. Вони вкладали різні суті в спільне починання, апелювали до різних культурних дискурсів і переслідували часто протилежні цілі. Безпосереднє знайомство з історією будівництва свідчить про відсутність продуманої концепції створення нової національної ідентичності та засобів консолідації суспільства. Відродження національної ідеї за допомогою нового архітектурного символу не сталося, як і вавилонським будівельникам не вдалося зійти на небо. Активна участь держави в будівництві нового будинку, не аутентичного своєму попереднику, але яка претендує на «будівництво історії», є, швидше за все, способом утвердження пріоритету національно-державного суверенітету Росії над вимогами міжнародних культурних організацій, зокрема

ЮНЕСКО. Цей підтекст явно проглядається у заяві «Союзу православних громадян» в 2015 р. з приводу будівництва копій Чудова і Вознесенського монастирів на території московського Кремля. Ідея будівництва «новодела», що виконується з неавтентичних матеріалів зі зневагою до реставраційних методик і використанням сучасних промислових технологій, різко дисонуючи з навколишнім культурним ландшафтом і пропонуючи нову версію історії, викликала критику світової спільноти експертів. Ця критика викликала консолідовану відповідь чиновно-націоналістичних кіл, в якій право на нове будівництво в історизуючому стилі в знакових для культурної пам'яті місцях оцінювалося як символ суверенної державності, а вимоги науково-методологічного характеру до подібних відтворень – як замах на суверенітет. Не будучи офіційно урядовими організаціями, такі «союзи» традиційно озвучують те, про що офіційна російська влада не може оголосити публічно.

У концепціях «реконструкції історичної спадщини» Східної Європи можна побачити різницю між російським політичним монополізмом і українським громадським корпоративізмом. Якщо в першому випадку держава і близькі до влади кола є безпосередніми замовниками такого будівництва, то в другому випадку влада змушена відповідати на запити різних суспільних груп. Інертність сучасного російського суспільства різко контрастує з поляризованістю та гетерогенністю українського соціуму, який, в силу історично йому властивого поліформізму⁵⁵ і здатності до консолідації, може чинити опір проектам з «будівництву історії», що нав'язуються. Однак, в обох випадках ми стикаємося з обслуговуванням приватних інтересів, що прикриваються турботою про спільне і розмовами про релігійне відродження.

Таке будівництво, яке претендує на збереження історичної пам'яті, у своїй основі заперечує принципи наукової реставрації, напрацьовані в XIX–XX ст. Зауважимо, що з 16 статей Венеціанської хартії дотримується хіба що параграф 2, який вказує на взаємодію науки і техніки. В даному випадку, реставрація не просто припиняється там, де починається гіпотеза (статті 9), вона навіть не починається, оскільки нове будівництво в історизуючому стилі в кращому випадку копіює зовнішні форми втраченого в будівлі. Його початкові принципи заперечують необхідну для реставрації відмінність між історією і сучасністю, між збереженим і реконструйованим, між законсервованим і відреставрованим. В основі ідеології «відтворення» лежить окупація історично значущого місця новим будівельним проектом. Нове будівництво самостійних архітектурних об'єктів характеризується відсутністю комплексності в реконструкції їх історичного, а згодом втраченого оточуючого міського середовища. Мова йде не про реконструкцію історично існуючих архітектурних доміант, а про створення нових маркерів урбаністичного і соціально-політичного пейзажу з претензією на історичність⁵⁶. Такі архаїзовані доміанти виступають у протиріччя з міським середовищем, що безперервно розвивається, кидаючи йому виклик, але опиняючись при цьому не здатними до конкуренції. В результаті нові архітектурні образи в процесі їх сприйняття виявляються підпорядкованими новій урбаністичній динаміці, оскільки порушують природний процес містотворен-

⁵⁵ Про концепцію українського поліформізму див.: Brogi Bercoff, G. (2003). Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym. In: A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio (eds.). *Contributi italiani al XIII Congresso internazionale degli Slavisti* (Ljubljana 15-21 agosto 2003). Pisa, pp. 325-387; Яковенко, Н. (2009). Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). В: Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. Київ, с. 57-95.

⁵⁶ Dmitrieva, M. (1998). Der neue visuelle Raum in Moskau. Entstehung eines postsowjetischen Stils. In: W. Eichwede (ed.). *Das Neue Russland in Politik und Kultur. Veröffentlichungen zur Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa*. Bd. 5. Bremen, S. 156-173.

ня. Процес історизуючого «храмосторя» найчастіше асоціюються у пересічного громадянина з «точковою» або «ущільнювальною забудовою» утилітарного характеру, викликаючи дисонанс сприйняття. Лише традиції полісемантизму релігійного образу візантійської традиції і можлива варіативність його інтерпретацій до деякої міри нівелюють соціальну конфліктність нового будівництва, відповідаючи в сучасному суспільно-політичному дискурсі інтересам і цінностям різних груп, пов'язаних з «відродженням / відтворенням / відновленням» церковної архітектури.

Незважаючи на невдачу політичних намірів, пов'язаних зі спробою консолідації суспільства або його частини, їх присутність у суспільному житті в тій чи іншій мірі очевидна. У всіх розглянутих нами випадках можна побачити спроби реінтерпретації (фальсифікації?) історії, що набули форми повної або часткової втрати історичної автентичності реконструйованих будівель. У Росії, в силу політичного монополізму та економічних можливостей, ці тенденції досягли апогею. Відомо, що фальсифікація історії є важливим інструментом тоталітаризму відповідно до відомого принципу, сформульованого Джордж Оруелл: «Хто контролює минуле - контролює майбутнє; хто контролює сьогодні - контролює минуле».⁵⁷ У цьому пункті соціально-політичний аспект нового будівництва збігається з особливостями релігійної культури. З Євангелія відомі звинувачення Христа проти фарисеїв, які скасували, а по суті підмінили «заповідь Божу», в даному випадку Біблію, сформованим переказом і сконструйованою традицією (Мф. 15:6). Як уявлення про історію замінюють саму історію, як уявлення про релігію підміняють саму релігію і пов'язану з ним матеріальну форму церковного переказу. Це ще раз пояснює наш вибір пам'ятників релігійної архітектури як об'єктів аналізу для розуміння особливостей «будівництва історії» в Східній Європі на рубежі XX і XXI ст.

Насамкінець автор хотів би подякувати своїм колегам Єлизаветі Архиповій, Юлії Мисько, Вірі Павловій і Глібу Івакіну (†) з Києва, Марині Дмитрівській з Лейпцига, Денису Йолшину з Санкт-Петербурга за допомогу в роботі над цією статтею.

Musin Alexander

HISTORICAL MEMORY IN URBAN SPACE: PARADOXES OF CHURCH AND POLITICAL RECONSTRUCTION OF NATIONAL HOLY PLACES IN RUSSIA AND UKRAINE

The article gives an analysis of the history of the reconstruction and building of iconic churches of Ukraine and Russia: the Church of the Tithes, the Cathedral of Christ the Savior, the Dormition Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra and the St. Michael's Golden-Domed Monastery, which are national shrines. The author offers the method of understanding of socio-political queries and evolution of historical memory embodied in architectural images and restoration ideas. It is substantiated that the process of reconstruction of

⁵⁷ Orwell, G. (1984). *Nineteen eighty-four: a novel*. New-York, p. 34.

destroyed temples reflects not so much to the religious renaissance in Eastern Europe, as the interests of the state and politicians in manipulating historical memory. An important factor is the interests of business and the ambitions of the creative intelligentsia. There is a contradiction between the ideology of reproduction as a new construction in the historic sense and the principles of scientific restoration, whose purpose is to preserve the authenticity of the monument as a means of attaching to the past. The newly-created dominants roughly invade the urban landscape that emerged during the twentieth century and causes disillusionment among the public. Similar buildings are regarded as «novodel» and «simulacres» and conflict with the understanding of national history and religious needs. The differences in the process of reproduction of temples in Ukraine and Russia are emphasized at the level of conceptual ideas, interests, expected and real results. They are explained by the difference between Russian political monopoly and Ukrainian social corporatism. The concept of «symmetrical restoration» and the religious-confessional neutrality of places of national memory as a factor of maintaining public peace and tranquillity is proposed and substantiated.

Key words: *historical memory, restoration, restoration, urban environment, landscape dominant, society, religion, politics, confessional neutrality*

In memory of Gleb Ivakin, † May 22, 2018